

**Jugoslovanski spomeniki, povezani s
1. svetovno vojno (1918–1941)**

SIMPOZIJ

Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018

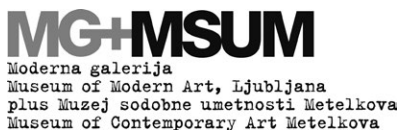

Zasnova simpozija: Beti Žerovc

Vodenje in organizacija simpozija: Marko Jenko, Urška Jurman, Beti Žerovc

Organizator: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Simpozij je del seminarja *Umetnost za skupnostno rabo*. Sofinanciran je s sredstvi raziskovalnega programa Slovenska umetnost in umetnost Srednje Evrope in Jadrana št. P6-0199, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Partnerja: Društvo Igor Zabel za kulturo in teorijo, Moderna galerija

Prizorišče: Moderna galerija, Cankarjeva 15, Ljubljana

Urednica simpozijske knjižice: Beti Žerovc

Prevod in lektoriranje: Marko Jenko, Tamara Soban, Paul Steed

Oblikovanje: Nika Ham

Priprava spominske vitrine za Špelco Čopič: Dokumentacija–arhiv
Moderne galerije

Zahvala: Safet Ahmeti, Sanja Horvatinčič, Vladimir Jančevski, Nenad Lajbenšperger, Predrag Malbaša, Dušan Medin, Violeta Obrenović, Rok Stergar, Marko Štepec

Na naslovnici: Edvard Ravnikar, *Kostnica žrtev prve svetovne vojne*, 1939, pokopališče Žale, Ljubljana; z dovoljenjem: Marko Jenko

Jugoslovanski spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno (1918–1941)

Danes se spomenike, povezane s 1. svetovno vojno, ki so nastali v medvojni Jugoslaviji, praviloma obravnava ločeno, v okvirih držav naslednic. Simpozij bo poskušal predstaviti čim bolj celovito sliko te produkcije in zarisati njene skupne značilnosti, a obenem tudi razlike, v veliki meri pogojene z zelo raznolikimi lokalnimi tradicijami komemoriranja in postavljanja obeležij.

Drugi cilj simpozija je razmislek o tem, kako so se v spomenike vpisovale težnje po krepitvi skupne jugoslovanske identitete, vzpostavljanju kolektivnega imaginarija in čim bolj enotni, prepoznavni vizualni podobi mlade države. Jugoslavija je imela na tem področju precejšnje težave, ki jim niso botrovale le notranje mednacionalne in politične napetosti ter nedomišljena državna kulturna politika, temveč tudi pomanjkanje združujočih skupnih zgodb in spominov. Ker so se jugoslovanski narodi pred združitvijo pogosto znašli v antagonističnih političnih taborih, so zgodbe iz preteklosti na mlado državo lahko učinkovale celo skrajno razdiralno.

Tudi produkcija spomenikov, posvečenih vojnim dosežkom in padlim v 1. svetovni vojni, je bila kočljiva, saj so se v isti državi znašli tako zmagovalci kot poraženci, sočasno so pokopavali borce z ene in druge strani in se jih spominjali. Spomeniki, ki običajno neposredno in glasno pripovedujejo, da mrtvi niso padli zaman in da živi živijo vrednote, za katere so se borili, niso bili mogoči. Iskrena ali pragmatična solidarnost je zmagovalce vsaj na začetku omejevala, da bi se prosto razmahnili v evforičnem, zmagovalnem narativu. Še toliko bolj je bila omejena stran poražencev, saj se je zgodilo ravno obratno od tistega, za kar se je borila, in smrti številnih padlih nikakor ni bilo mogoče osmisлити.

*

Simpozij je posvečen Špelci Čopič (1922–2014), poznavalki in interpretinji slovenskega in jugoslovanskega kiparstva ter javnih spomenikov v 20. stoletju. Spomnili se je bomo tudi s priložnostno spominsko vitrino.

Simpozij se pridružuje mednarodnemu projektu in razstavi *Na robu: vizualna umetnost v Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941)*, ki se bo v Moderni galeriji v Ljubljani odprla spomladi leta 2019.

PROGRAM

Četrtek, 18. oktober 2018

10.30 Uvodni nagovori

Katja Mahnič, predstojnica Oddelka za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Urška Jurman, programska vodja Društva Igor Zabel za kulturo in teorijo

Marko Jenko, kustos, Moderna galerija

Produkcija spomenikov, povezanih s 1. svetovno vojno, v različnih delih Jugoslavije

Vodita Božidar Jezernik, redni profesor za etnologijo Balkana in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, in Olga Manojlović Pintar

11.00 Beti Žerovc: *Razvoj javnega spomenika na območju bodoče Jugoslavije* (predavanje v angleškem jeziku)

11.30 Petra Svoljšak: *Kamni spomina: Kako in zakaj so nastajali spomeniki med 1. svetovno vojno – primer slovenskega prostora in soške fronte* (predavanje v angleškem jeziku)

12.30 Marko Štepec: *Spomeniki 1. svetovne vojne v Sloveniji* (predavanje v slovenskem jeziku)

13.00 Ljiljana Dobrovšak: *Prostori spomina na 1. svetovno vojno na Hrvaškem* (predavanje v hrvaškem jeziku)

13.30 Andrea Baotić-Rustanbegović: *Spomeniki žrtvam 1. svetovne vojne: Komemorativne prakse v Bosni in Hercegovini* (predavanje v angleškem jeziku)

15.00 Nenad Lajbenšperger: *Spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno, v Srbiji brez pokrajin, v Vojvodini in v tujini* (predavanje v angleškem jeziku)

15.30 Danilo Šarenac: *Spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno, na ozemlju Makedonije, Kosova in Črne gore ter spomeniki tujim vojakom v Srbiji in Makedoniji* (predavanje v angleškem jeziku)

16.00 Pogovor s predavatelji

17.00 Individualne konzultacije predavateljev za študente in raziskovalce spomenikov (po predhodni prijavi na: info@igorzabel.org)

Petek, 19. oktober 2018

Spomeniki v službi države

Vodita Danilo Šarenac in Beti Žerovc

10.30 Olga Manojlović Pintar: *Spomeniki junakom in žrtvam 1. svetovne vojne in politika spominjanja v Jugoslaviji* (predavanje v angleškem jeziku)

11.00 Borut Klabjan: *Nasilje v prostoru: Markacija obmejnega prostora v severnem Jadranu v prvi polovici 20. stoletja* (predavanje v angleškem jeziku)

11.30 Dalibor Prančević: *Ivan Meštrović in 1. svetovna vojna: Pot umetnika od izseljenskega aktivizma do državnih naročil* (predavanje v angleškem jeziku)

12.30 Barbara Vujanović: *Oblikovanje naroda: Medvojni spomeniki v kontekstu zagrebske likovne akademije* (predavanje v angleškem jeziku)

13.00 Aleksandar Ignjatović: *Jugoslovanstvo skozi sintakso klasicizma: Spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno, v Beogradu in Ljubljani, 1931–39* (predavanje v angleškem jeziku)

13.30 Pogovor s predavatelji

15.00 Individualne konzultacije predavateljev za študente in raziskovalce spomenikov (po predhodni prijavi na: info@igorzabel.org)

POVZETKI

BETI ŽEROVC

Razvoj javnega spomenika na območju bodoče Jugoslavije

Cilj predavanja je predstaviti teren, iz katerega zraste jugoslovanska produkcija spomenikov, povezanih s prvo svetovno vojno. Najprej obravnava kulturnopolitično povezovanje južnoslovanskih narodov od poznega 19. stoletja dalje, še zlasti vlogo umetnosti in umetnikov v teh procesih. Slednji so lahko postali prave ikone novozamišljenih nacionalnih skupnosti in so se s svojim delom in delovanjem iz povsem praktičnih ali dejanskih nazorskih razlogov vpenjali v politične procese; tako so, recimo, kritizirali avstrijsko nacionalno politiko ali celo predstavljali Jugoslavijo kot že obstoječe kulturno dejstvo. Meštrović je bil med likovniki bodoče Jugoslavije verjetno najočitnejši zagovornik jugoslovanske ideologije, s čimer je spretno in hkrati zadovoljeval tako zahteve mednarodnega umetnostnega sistema kot politično vzbujenih skupnosti na Balkanu.

Dalje bo nakazana velika raznolikost delov nove države, ki je pomenila tudi veliko raznolikost v odnosu teh okolij do javnih spomenikov. V delih, ki so pripadali Avstro-Ogrski, je bila prisotnost spomenikov podobna kot drugod po Srednji Evropi, kjer proti koncu stoletja k valu nastajanja meščanskih javnih spomenikov tudi v najgloblji provinci pomembno pripomore nacionalizem. Spomeniki se razbohotijo tudi vsled nacionalističnih markiranj prostora prebivalcev večetničnih krajev, ki želijo s takšnimi gestami poudariti svojo prisotnost, pomen in tudi (več)vrednost napram drugim skupinam. Spomenik v takšnem okolju ni pomenil le fizičnega dejstva, predvsem je bil nekakšen »strelodod«, ki je vse od zamisli zanj do rušenja in še potem lahko predstavljal učinkovito strategijo in platformo za dovoljeno dolgotrajno sprožanje napetosti, agresivnega govora in dogajanja – ali, obratno, je takšne tendence miril.

Spomeniška produkcija se je v jugovzhodnem delu bodoče nove države pred združitvijo razvijala nekoliko drugače in tudi počasneje. Osmansko cesarstvo se je z Balkana umikalo le zlagoma; kneževina Srbija, denimo, je šele po objavi hatišerifa leta 1830 skupaj z avtonomijo dobila tudi pravico, da postavlja spomenike in druge podobne objekte. Dotično produkcijo v teh krajih prav tako bistveno opredeljuje prisotnost osmanske in pravoslavne tradicije, ki strukturirata javni prostor in slavita in komemorirata pomembna družbena dejstva in osebnosti drugače kot srednje- in zahodnoevropska tradicija. Obenem sta zelo zavezani slikarstvu, medtem ko je osmanska tradicija tudi skrajno nenaklonjena figuralnemu upodabljanju. Nastajanje meščanskih profanih spomenikov tudi v tem delu države izrazito spodbudijo politični in nacionalistični momenti, zlasti vzpostavljanje kraljevine Srbije, ki se želi razglasiti kot moderna evropska država tako navznoter kot navzven.

Zaključek bo nakazal, kako se produkcija javnih spomenikov v novi državi vzpostavi sistemsko in od kod prihajajo njeni miselni vzorci in likovni vzori. Pomenljivo je, da državo, ki nima nikakršne resne kulturne politike na tem področju rešujejo predvsem odlični avtorji, izsolani v preseženih političnih okvirih, ki postanejo njeni ključni ustvarjalci in pedagogi. V Zagrebu, kjer je edina jugoslovanska likovna akademija vse do leta 1937,

deluje odličen kiparski profesorski kader z Ivanom Meštrovićem na čelu. Ljubljana sicer nima likovne akademije vse do leta 1945, a takoj po vojni odpre kvaliteten arhitekturni študij, ki se posveti tudi spomenikom in ki ga zaznamujeta zlasti profesorja Ivan Vurnik in Jože Plečnik. Nekoliko paradoksalno se skozi pretočijo v novo državo tradicije in znanja prejšnjega političnega okvira ter tej med drugim zagotovijo kvalitetno spomeniško produkcijo, ki uspešno rokuje z aspekti večetnosti in multikulturalnosti.

Beti Žerovc je izredna profesorica na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskuje vizualno umetnost in umetnostni sistem od srede 19. stoletja naprej s poudarkom na njuni družbeni vlogi. Leta 2018 je souredila publikacijo *Življenja spomenikov: Druga svetovna vojna in javni spomeniki v Sloveniji 1945–1980*. Njena zadnja knjiga *When Attitudes Become the Norm: The Contemporary Curator and Institutional Art* je bila izdana leta 2015 in ponatisnjena leta 2018.

Stane Cuderman, Boris Kalin, *Spomenik padlim v prvi svetovni vojni*, 1939, Kamnik; vir: www.kamra.si

Kamni spomina: Kako in zakaj so nastajali spomeniki med 1. svetovno vojno – primer slovenskega prostora in soške fronte

Med kamne spomina oziroma spomenike prve svetovne vojne uvrščamo, sledeč definiciji Nenada Lajbenšpergerja, vojna pokopališča, spomenike in različne stavbe. Hinavščino vojne kaže tudi dejstvo, da je po eni strani sprožila masovno uničenje, tudi kulturne dediščine, po drugi strani pa je imela za posledico mnogo izjemnih spomenikov, ki niso zgolj kamni spomina, temveč tudi mesta refleksije.

Najbolj izstopajoča in najštevilčnejša so seveda vojna pokopališča. vzdolž nekdanje soške fronte najdemo okoli šestdeset avstro-ogrskih kostnic in tri (povojne) italijanske kostnice, ki so neposredna posledica novosti prve svetovne vojne, tj. masovne vojne in množičnih smrti. A pokopališča niso bila edina, ki so klicala po spominjanju. Vojaki so svojo prisotnost zaznamovali s številnimi inskripcijami na ploščah in spomenikih regimentov. Zaradi težkih razmer med vojno so vojaki uteho našli tudi v veri: v verskih obredih, ob oltarjih ali v kapelah in cerkvah. Ena najbolj osupljivih je nedvomno cerkev Svetega duha v Javorci, ki so jo leta 1916 zgradili vojaki 3. avstro-ogrske gorske brigade, in sicer po načrtih dunajskega arhitekta Remigiusa Geylinga. Istega leta so ruski vojni ujetniki zgradili kapelico na pobočju gorskega prelaza Vršič, da bi se tako poklonili svojim tovarišem, ki so umrli v marčevskem snežnem plazu.

Pokopališča, spomeniki in druge spomeniške priče vojne so morali odslikavati žrtvovanje in junaštvo padlih, obenem pa so morali slediti določenim standardom v rabi materialov in v motiviki ter celo vzorcem spomenikov, vhodov na pokopališča in nagrobnikov, ki so bili predlagani, da bi bil poklon junakom, ki so svoja življenja žrtvovali za očetnjo, kar najustreznejši.

Petra Svoltjšak je znanstvena svetnica na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU in izredna profesorica za področje kulturne zgodovine na Univerzi v Novi Gorici. Raziskovalno se ukvarja z obdobjem 1. svetovne vojne in različnimi oblikami vpetosti slovenskega prostora v vojne procese, na primer z begunstvom, vlogo žensk, odnosom vojaško–civilno, vojno demografijo itn. Obenem preučuje slovensko spominsko pokrajino ter procese preoblikovanja spomina na 1. svetovno vojno.

Spomenik 20. strelskemu regimentu v Panovcu pri Novi Gorici;
z dovoljenjem: Zbirka Egona Valantiča

Avstro-ogrsko vojaško pokopališče v Gorjanskem;
z dovoljenjem: Arhiv Cirila Prestorja, ZRC SAZU

Skrb za ohranjanje spomina na padle vojake in, v manjši meri, na umrle civiliste se je pojavila že v času vojne. V zaledju soškega bojišča so nastajala številna pokopališča s spomeniki padlim vojakom. Vojne načrte o načinih ohranjanja spomina, ki so bili tesno povezani s poskusom osmišljanja velikega števila mrtvih na bojiščih in načrtovano muzejsko prezentacijo vojne, je preprečil razpad monarhije in spremenjeni odnos do njenih vrednot.

V novo nastali Kraljevini SHS so njeni prebivalci imeli drugačne, celo nasprotujoče si vojne izkušnje, ki so oteževale vzpostavljanje skupnega spomina. To ni bilo brez vpliva na odnos do kulturno-zgodovinske in spomeniške dediščine vojne in do postavljanja novih spomenikov padlim vojakom bivše avstro-ogrske armade. Spominska topografija padlih iz slovenskih nabornih območij pri tem geografsko ni bila vezana na državno ozemlje nove države. Tudi soška fronta je ostajala zunaj javnega spomina in njena materialna dediščina je skupaj z uničeno vojno krajino ostala onkraj novih državnih meja.

Po končani vojni so svojci, vojni veterani in krajani na lokalnih pokopališčih začeli postavljati spominske plošče in spomenike padlim. V času med obema svetovnima vojnama je tako nastal obsežen spomeniški fond, ki so ga ustvarili znani arhitekti, kiparji in kamnoseške delavnice in v katerem lahko prepoznavamo različne slogovne vplive in lokalne posebnosti. Kljub številnim spomenikom sta spomin na padle vojake ter umrle v ujetniških in begunskih taboriščih in večplastnost njihove vojne izkušnje ostajala obrobna, oddaljena od šolskih učbenikov in državnih komemoracij, neprepoznana kot del državne in narodne identitete. Njihov javni pomen je pozneje povsem prekrila izkušnja druge svetovne vojne, tako da so bili v socialistični državi večinoma spet prepuščeni pozabi.

Na podlagi izbranih primerov in dokumentacije, ki je nastala ob pripravi muzejskega projekta o spominski topografiji prve svetovne vojne v Sloveniji, bodo v prispevku predstavljene ohranjene, spremenjene in poškodovane spomeniške dediščine, njene značilnosti in različne možnosti interpretacije, ki nam jih ponuja ta dediščina s svojimi podatki, oblikami in podobami, zapisanimi v kamnu.

Marko Štepec je zgodovinar in muzejski svetnik v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, kjer je vodja kustosov, odgovoren za zbirke in za obdobje 1. svetovne vojne. Je avtor številnih razstav, scenarijev za dokumentarne filme, člankov in publikacij o 1. svetovni vojni, 20. stoletju in kulturni zgodovini. Trenutno proučuje vsakdanje življenje vojakov in civilistov med 1. svetovno vojno in spominsko krajino.

Odkritje *Spomenika padlim vojakom 17. pehotnega polka* (avtorja Svetoslav Peruzzi in Lojze Dolinar) leta 1923 na ljubljanskem pokopališču; z dovoljenjem: Muzej novejšje zgodovine Slovenije (fond časopisa *Slovenec*)

Gradnja spomenika padlim vojakom v Vojniku, postavljenega leta 1920; z dovoljenjem: Muzej novejšje zgodovine Slovenije (fond časopisa *Slovenec*)

Doslej utečena, a dokazljivo stereotipna predstava je bila, da je novo politično ozračje v Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji onemogočalo postavljanje spominskih obeležij in spomenikov padlim na avstro-ogrski strani. Na podlagi svojega raziskovanja bom pokazala, da so nekatera spomeniška obeležja sicer res umikali iz javnih prostorov, a da so bili to večinoma spomeniki cesarju in kralju Francu Jožefu in spomeniki avstro-ogrske države in njene vojske.

Mesta spomina na prvo svetovno vojno na Hrvaškem, ki obstajajo še danes, sem razvrstila v nekaj kategorij. V prvi so vojna grobišča, sledijo javni spomeniki oziroma spominska obeležja, ki so jih postavili padlim, nato še posamični nagrobni spomeniki, kenotafi, kostnice, mavzoleji, spominske plošče, fotopanoji in razpela na križiščih. Poleg civilnih in vojnih bolnišnic, ki jih najdemo po vsej Hrvaški, so velikokrat nastala vojna pokopališča (Bjelovar, Pakrac, Vukovar-Bršadin, Vinkovci, Ilok, Požega, Slavonski Brod). Danes so ohranjena zgolj še v Zagrebu, Osijeku, Karlovcu, Našicah, Pulju in Sisku. Vojni spomeniki iz tistega časa pa se nahajajo le še v Dubrovniku, na Korčuli, v Karlovcu, Ogulinu, Otočcu, Sisku, na Sušku in v Varaždinu. Večina teh spomenikov je bila namreč uničena in jih danes ni več.

Večji del spomenikov in spominskih obeležij so postavili po koncu vojne, torej v času miru. Pretežno so jih postavljali v javnih prostorih, tj. v mestnih središčih, parkih, poleg župnijskih cerkva, najpogosteje pa na mestnih pokopališčih. Ponekod sicer vemo, kdo je sprožil njihovo postavitve, kdo je njihov avtor in zaradi katerih okoliščin so nastali, a to velja zgolj za manjši del, ne za večino. Spominska obeležja so po obliki križi, kipi in obeliski, na katerih so imena padlih, ali pa je na spomenik vklesano le obdobje prve svetovne vojne, 1914–1918. Kolikor mi je znano, so bili spomeniki vojakom, padlim v prvi svetovni vojni, po vojni postavljeni v Zagrebu, Pakracu, Dolu na Hvaru, Goli, Jarmini, Varaždinu, Čakovcu, Šemovcih pri Virju, Đurđevcu, Gospiću in Koprivničkom Ivancu. Spomeniki, ki so jih postavljali med obema vojnama, so bili posvečeni vsem žrtvam, ne glede na njihovo narodnost ali veroizpoved. A poznamo tudi primere, ki nam kažejo nasprotno, na primer v Krndiji (1926), kjer stoji spomenik padlim Nemcem iz tega mesta. V Križevcih (1935), Koprivnici (1934), Zagrebu (1930) in Slavonskem Brodu (?) pa najdemo spomenik padlim judom.

Na mestih spomina so postavljali tudi fotopanoje, na primer v Đakovu, Nuštru, Koprivnici, Koprivničkom Ivancu in Vinkovcih. Na nekaterih mestih najdemo kovinske plošče z imeni padlih faranov in prebivalcev. Plošče so večinoma postavljali v notranjščinah cerkva, lahko pa so tudi na zunanjih stenah (Šestine, Našice, Karlovac, Varaždinske Toplice). V manjših vaseh so, večinoma po zaslugi posameznikov, postavljali razpela na križiščih, pred cerkvami in šolami ali na pokopališčih (Čazma, Milaševac, Bosiljevo, Dragičevci, Vučani, Dubrovčan, Šemovci).

Zanemarjanje in uničevanje grobov, grobišč, spomenikov in spominskih obeležij iz prve svetovne vojne je bilo po letu 1945 vse pogostejše. Do obnov in postavljanja novih spomenikov prve svetovne vojne na Hrvaškem je prišlo šele v zadnjih letih, ko se je bližala stoletnica prve vojne.

Ljiljana Dobrovšak je višja znanstvena sodelavka na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar v Zagrebu. V svojem raziskovalnem delu se posveča zgodovini manjšin in judovske skupnosti na Hrvaškem in 1. svetovni vojni na splošno. Trenutno se ukvarja s procesi transformacij spominjanja na 1. svetovno vojno. V Zagrebu vodi dva raziskovalna projekta: *Svetovna spomeniška dediščina 1. svetovne vojne in Hrvaška spomeniško-zgodovinska dediščina 1. svetovne vojne – Nepremična dediščina severne Hrvaške*.

Spomenik padlim judom, 1930, pokopališče Mirogoj, Zagreb;
z dovoljenjem: Filip Hameršak

Spomenik padlim, 1921, Žrnovo, Prvo selo na Korčuli;
z dovoljenjem: Mladen Klemenčić

Tako kot v mnogih drugih državah so tudi v Bosni in Hercegovini prve polovice 20. stoletja na komemorativne prakse, ki so vodile v postavljanje spomenikov, vplivale zapletene in spreminjajoče se družbene okoliščine. Vprašanje postavljanja spomenikov kot načina »umeščanja spomina«, legitimiranja političnih ideologij in prezentacije moči vladajočih struktur se je izkazalo kot problematično, takoj ko se je Bosna in Hercegovina znašla pod avstro-ogrsko upravo ob koncu 19. stoletja. Na ozemlju z versko in etnično razdeljenim prebivalstvom, ki je imelo tudi nasprotujoče si politične vizije, je bilo namreč težko najti skupne vrednote, ki bi jih bilo mogoče materializirati in razglašati s postavljanjem spomenikov. Komemorativne prakse so se prav tako spreminjale z vsako novo politično paradigmo in enako je bilo tudi pri spomenikih, ki so jih postavili v spomin na žrtve prve svetovne vojne.

Prvi vojni spomeniki, ki so jih postavili med letoma 1914 in 1918, ko je bila Bosna in Hercegovina še vedno pod avstro-ogrsko upravo, so obujali spomin na vojake, ki so »padli za cesarja in domovino« in ki so jih uporabili za razglašanje zvestobe Habsburžanom. Takoj po koncu vojne, potem ko se je Bosna in Hercegovina pridružila Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (poznejši Kraljevini Jugoslaviji), so te spomenike umaknili kot »simbole starega režima«. Njihovo mesto so prevzeli novi spomeniki, ki niso bili zgolj za vojsko, temveč tudi za civilne žrtve, pri čemer so poudarjali žrtvovanja za »osvoboditev in enotnost« vseh južnih Slovanov pod dinastijo Karađorđević. Po letu 1941 so bili ti spomeniki tarče skrunitev in uničenja.

Spomeniki, ki so obujali spomin na žrtve prve svetovne vojne, tako pred letom 1918 in po njem, so služili ustvarjanju in legitimiranju različnih in med seboj izključujočih se narodnih identitet v Bosni in Hercegovini. Zato bom analizirala, kako je bil v ta namen uporabljen likovni jezik. Predavanje bo poleg tipoloških in formalno-slogovnih značilnosti teh spomenikov osredotočeno na prostorsko umeščanje, vsebino in narative, ki so sledili slavnostnim odkritjem.

Andrea Baotić-Rustanbegović je bila med letoma 2007 in 2018 asistentka na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Sarajevu. V svojem delu raziskuje umetnostna vprašanja v Bosni in Hercegovini na koncu 19. in začetku 20. stoletja (historizem, orientalizem, umetnost v javnem prostoru). Leta 2018 je doktorirala na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Zagrebu z disertacijo *Kiparstvo v Bosni in Hercegovini med avstro-ogrsko upravo 1878–1918*.

Jovan Dučić, *Angel na spomeniku Herojem za svobodo*, 1938, Mestni trg v Trebinju;
z dovoljenjem: Turistička organizacija Grada Trebinja

Josip Urbanija, *Umirajoči lev*, 1916, pokopališče Lav na Koševu, Sarajevo;
z dovoljenjem: Andrea Baotić-Rustanbegović

Spomeniki, posvečeni padlim vojakom in civilistom v prvi svetovni vojni v Srbiji, zajemajo spominske plošče, spomenike in/ali kostnice. Spominske plošče so po navadi pritrdili na cerkvene zidove. Na njih so imena padlih vojakov in včasih tudi kiparski elementi. Spomeniki so zelo različnih oblik, a vseeno jih lahko razdelimo na piramidalne, na obeliske, stebre in na spomenike s figuro vojaka na vrhu. Na spomenikih so lahko imena padlih vojakov, figure orla in grbi. Spominske plošče in spomeniki so bili posvečeni vojakom določenega kraja ali območja. Ostanke na bojišču padlih vojakov ali civilistov, ki jih je ubil okupator, so zbrali v kostnicah, ki so jih po navadi postavljali na bojiščih ali v njihovi bližini. Nad kostnicami so zgradili različne objekte: cerkve, kapele ali spomenike. Zasnovali so jih najvidnejši srbski in jugoslovanski kiparji (Ivan Meštrović, Antun Augustinčić ...) in arhitekti (Momir Korunović, Petar Popović, Ivan Rik ...). Zelo pomemben je tudi prispevek ruskih izseljencev (arhitektov, kot so Nikolaj Krasnov, Vasilij Androsov, Roman Verhovskoj...).

Na ozemlju današnje srbske pokrajine Vojvodine je bilo veliko moških, ki so se prostovoljno pridružili srbski vojski. Srbsko prebivalstvo je bilo na tem območju takrat nasilno zatirano. Spomenike so postavljali tem vojakom in civilistom, a po navadi so bili skromni in različnih oblik, z imeni žrtev ali brez imen. Manjše število spomenikov so postavili tudi vojakom avstro-ogrske vojske s tega območja.

Kraljevina SHS oziroma Kraljevina Jugoslavija je prav tako postavljala spomenike svojim vojakom, ki so padli na tujem, ali med okrevanjem v Grčiji in Franciji, med bojevanjem na solunski (makedonski) fronti ali v ujetništvu. Večina teh spomenikov so bile kostnice, ki so jih zasnovali v Kraljevini SHS/Jugoslaviji ali v državah, kjer so se ti spomeniki nahajali.

Nenad Lajbenšperger je zaposlen na Republičkom zavodu za zaščito spomenika kulture v Beogradu. V svojem delu in raziskovanju se posveča ohranjanju vojnih spomenikov, zlasti tistih iz prve polovice 20. stoletja. Raziskuje tudi komemorativne prakse in vlogo vojnih žrtev v političnem življenju nekdanje Jugoslavije.

Neznani avtor, *Spomenik prostovoljcem iz Kovilja*,
1924, Kovilj;
z dovoljenjem: Nenad Lajbenšperger

Sergije Bagenski, *Kostnica na planini Cer*,
1927–1928, Tekeriš;
z dovoljenjem: Nenad Lajbenšperger

DANILO ŠARENAC

Spomeniki, povezani s 1. svetovno vojno, na ozemlju Makedonije, Kosova in Črne gore ter spomeniki tujim vojakom v Srbiji in Makedoniji

Makedonijo, Kosovo in Črno goro lahko geografsko dojamemo kot relativno obrobje Kraljevine Jugoslavije. A glede na to, da so imele te dežele velik simbolni pomen v jugoslovanski ideologiji, nam spomeniki, ki so jih postavili tu, ponujajo izjemno priložnost za proučevanje različnih slojev jugoslovanskega pristopa h komemoriranju obdobja med letoma 1912 in 1918. Omeniti velja, da primeri spomenikov, postavljenih v teh treh zgodovinskih regijah, kažejo, da je bilo nemogoče ločiti balkanski vojni (1912–1913) od prihajajoče velike vojne.

Spomeniki prav tako niso bili zgolj poklon padlim. Pričali so o namerah srbske elite, da utrdi svoje vezi z regijami, ki so se Srbiji tedaj pravkar priključile. V Makedoniji, ki je bila med najbolj nemirnimi jugoslovanskimi regijami, so postavili ene najbolj reprezentativnih jugoslovanskih vojnih spomenikov. Med njimi sta dva spomenika v Skopju: *Hram slave* (1934) in *Spomenik padlim dijakom-borcem* (1935). Leta 1937 pa je bil blizu Kumanova zgrajen še spomenik na Zebrnjaku.

Te tri regije so z vidika komemoriranja še posebej zanimive tudi zaradi številnih manjših vojnih spomenikov in pokopališč, postavljenih *ad hoc* tik po bitkah pod nadzorom neodvisnih lokalnih srbskih vojaških poveljnikov. Vojni spomeniki v Makedoniji, na Kosovem in v Črni gori pričajo o tem, da je bila jugoslovanska strategija komemoriranja večsmerna in da je skušala izpolniti številne naloge. Ne glede na to, ali so bili spomeniki veliki ali majhni in ali jih je naročila vojska ali pripadniki lokalnih elit, vsi odslikavajo pomembno dediščino nemirnih let 1912–1918 in kompleksnost jugoslovanske države med obema vojnoma.

Danilo Šarenac je višji znanstveni sodelavec na Institutu za noviju istoriju Srbije v Beogradu. Raziskuje družbene in kulturne posledice 1. svetovne vojne v Jugovzhodni in Srednji Evropi, zgodovino nasilja, tehnologije in kulturo spominjanja. Trenutno je član mednarodnega projekta *Roma Interbellum*, ki bo skušal rekonstruirati medvojni položaj Romov v Evropi.

Vladimir Dević, *Spaminska kostnica Dolno Karaslare*, 1929, Dolno Karaslare;
z dovoljenjem: Nenad Lajbenšperger

Odkritje danes deloma uničenega *Spomenika padlim v kumanovski bitki* (1937)
Momirja Korunovića na Zebrnjaku; vir: www.wikipedia.com

Evropski javni prostor so v zadnjih štirih letih preplavili simboli in podobe, ki obujajo spomin na prvo svetovno vojno. Spomin na stoto obletnico atentata v Sarajevu je odprl novo poglavje v percepciji same vojne, njenih pogojev, vzrokov, vojaških izgub in civilnega trpljenja. Obenem je problematiziral globalne politične realnosti, ki so nastale po pariški mirovni konferenci. Akademske in politične revizije prve svetovne vojne in njene zapuščine so neizogibno vplivale na sodobno evropsko identiteto, ki naj bi preseгла stoletje dolga nasprotja med poraženimi in zmagovalnimi evropskimi narodi v veliki vojni.

Te nove perspektive jugoslovansko državo, ki je nastala po vojni, osvetljujejo kot enega od stebrov »versajskega sistema«. Postala je paradigmatičen primer, kako so simboliko vojnih žrtev, junakov in »osmišljanje vojne« (zlo)rabili za vzpostavitev mita nove družbe. V tem oziru se specifično jugoslovanska »monumentomanija« izkaže kot ena najzanimivejših raziskovalnih tem.

Kako so jugoslovanske državne institucije usmerjale dejavnost postavljanja spomenikov prve svetovne vojne? V kakšni meri so nanje vplivale lokalne in regionalne tradicije spominjanja mrtvih in kdo so bili poglavitni akterji spominjanja v tem kompleksnem procesu? Kako močno so spomeniki vojnih junakov in mučenikov odslikavali širše evropske prakse? Da bi odgovorili na ta vprašanja, moramo analizirati krožno razmerje med uradnimi državnimi telesi (ministrstva za religijo, kulturo in kraljevi urad) in številnimi družbenimi skupinami, ki so ohranjale, ustvarjale in širile spomin na padle vojake in ubite civiliste (združenja vojnih veteranov, ženske in kulturne organizacije itn.).

V svojem predavanju bom raziskala (neuspešni) proces uradne strategije ustvarjanja zgodovine v Kraljevini Jugoslaviji. Da bi analizirali njene specifičnosti (in izsledili podobnosti), bom jugoslovansko prakso spominjanja primerjalno zoperstavila raznolikim evropskim primerom iz časa med obema vojnama.

Olga Manojlović Pintar je višja znanstvena sodelavka na Institutu za noviju istoriju Srbije v Beogradu. Objavila je številne članke in uredila dva zbornika: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (Beograd 2005) in *Tito – viđenja i tumačenja* (Beograd 2011). Je avtorica dela *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd 2014).

Anton Augustinčič, *Spomenik kralju Petru in kralju Aleksandru Karadjordjeviču*, 1937, uničen, Skopje;
vir: www.europeana.eu

Kralj Aleksander in kraljica Marija v slovenski narodni noši ob odkritju spomenika kralju Petru v Kranju leta 1926; z dovoljenjem: Gorenjski muzej

Nasilje v prostoru: Markacija obmejnega prostora v severnem Jadranu v prvi polovici 20. stoletja

Predavanje analizira nekatera vprašanja, ki se ukvarjajo z ideološkim zaznamovanjem prostora prek arhitekturnih sprememb kulturne krajine, spominskih obeležij in z njimi povezanih komemorativnih praks, kakor so se uveljavile na območju Trsta, Primorske, Istre in Julijske krajine v prvi polovici 20. stoletja. Gre za ozemlja, ki so v tem času prešla izpod avstro-ogrske pod italijansko oblast in ki jih je zelo prizadela večletna soška fronta.

Posebna pozornost bo namenjena vprašanju, kako so se gesla in pojmi italijanskega nacionalizma in iredentizma utelešali v prostoru novo priključenih pokrajin, definiranih kot »osvobojena ozemlja« (*terre redente*) v času med svetovnima vojnama. Primeri bodo vključevali objekte, kot so t. i. Svetilnik zmage, največji svetilnik na Jadranu, postavljen leta 1927 kot simbol zmage nad Avstro-Ogrsko; nato tržaška univerza, ki jo je nacionalistična retorika predstavljala kot »utrdbo« italijanske civilizacije; tudi tržaški Park spomina, ki so ga po prvi svetovni vojni uredili ob gradu svetega Justa in zraven mestne stolnice in ga dokončali leta 1935; nazadnje še koprski spomenik iredentističnemu mučeniku Nazariu Sauru. Razlaga bo prispevala k razumevanju vloge reprezentacije preteklosti in k reinterpretaciji različnih politik spominjanja, ki so se nasilno uveljavile v obmejnem prostoru severnega Jadrana.

Borut Klabjan je višji znanstveni sodelavec na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper in prejemnik štipendije Marie Skłodowska-Curie na Evropskem univerzitetnem inštitutu v Fiesolah (France). Ukvarja se s politično, kulturno in diplomatsko zgodovino Srednje in Vzhodne Evrope v 19. in 20. stoletju s posebnim poudarkom na mejnih območjih. Med najpogostejšimi študijskimi primeri so prostor severnega Jadrana in Trst ter območje Češke in Slovaške. Zanimajo ga tudi slovensko-italijanski odnosi, manjšinska vprašanja, nacionalizem in nacionalna identiteta v primerjalni in transnacionalni perspektivi. Je avtor knjige *Češkoslovaška na Jadranu* (Koper 2007, Praga 2014) in urednik dela *Borderlands of Memory. The Adriatic and Central European Perspectives* (Oxford 2018).

Množica na trgu Oberdan v Trstu pred Domom bojevnika (Casa del combattente) arhitekta Umberta Nordia, 30. leta 20. stoletja; z dovoljenjem: Fototeka Mestnih muzejev Trst

Arduino Berlam, *Svetilnik zmage*, 1927, Trst;
z dovoljenjem: Fototeka Mestnih muzejev Trst

Nekateri najpomembnejši spomeniki medvojnega obdobja, na primer *Spomenik neznanemu junaku* na Avali in *Spomenik hvaležnosti Franciji*, so delo slavnega hrvaškega kiparja Ivana Meštrovića (1883–1962). Njegova želja po komemoriranju se je najprej pokazala v monumentalnih, a nerealiziranih projektih, kot je bil *Vidovdanski hram*. To željo sta nato dodatno spodbudila nastanek nove države in njena volja spominjati se žrtev prve svetovne vojne, kar je pri Meštroviću najopazneje v delih, kot je *Kanadska falanga*, in poprej omenjenih spomenikih.

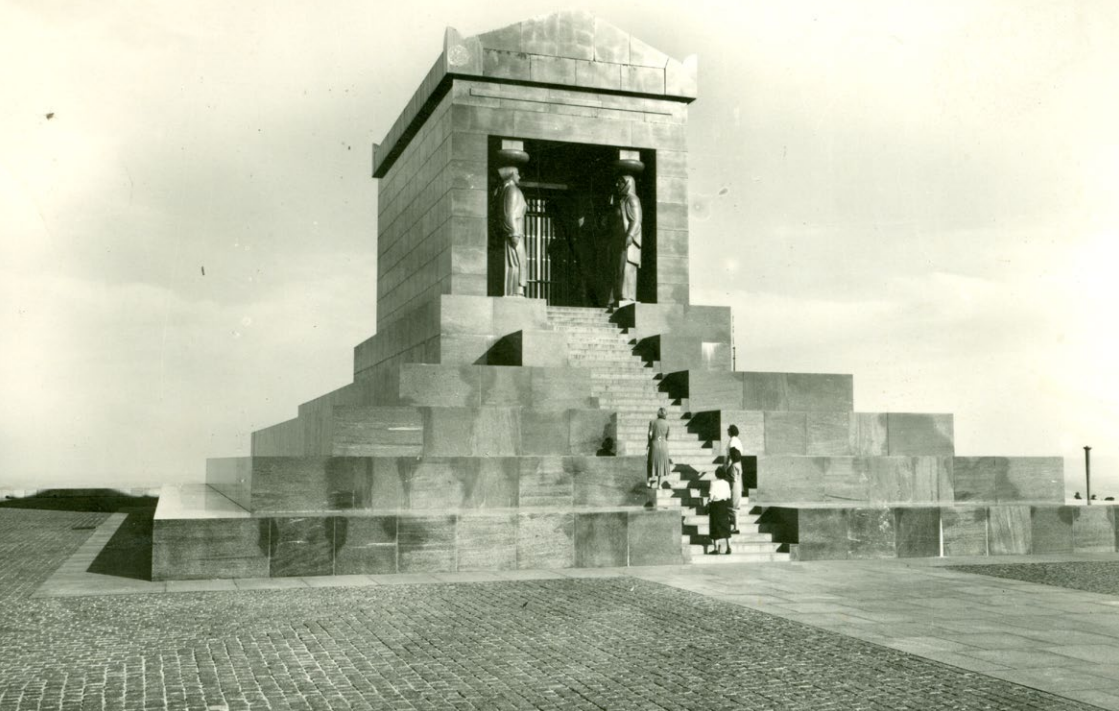
Zanimivo je, da se ti spomeniški projekti naslanjajo na preteklo kiparstvo, zlasti staroveških civilizacij, a tudi na gotske ideale »kolektiva«, ki je skrbel za gradnjo katedral. Meštrovićeve projekti pričajo o tem, da je brez zadržkov uporabljal stare slogovne oblike, ki si jih je izposojal iz zgodovine umetnosti, še zlasti v času, ko je snoval arhaizirajočo, psevdozgodovinsko pripoved *Vidovdanskega hrama*. Ta je nato postala del njegovega aktivizma v času prve vojne, ki ga je napajala tudi združitev južnih Slovanov. *Vidovdanski hram* se ponaša z grandiozno strukturo, ki je pravzaprav arhitekturna spojina različnih zgodovinskih oblik, kar se takrat še ni prelilo v Meštrovićevo kiparstvo. Njegovi bolj enoviti projekti, sicer manjših dimenzij in povsem drugih funkcij ter zgodovinsko-političnih okvirov, so nastali pozneje v medvojnem obdobju s spomeniki, ki jih je postavil v Beogradu. Seveda je tudi tu mogoče opaziti naslon na umetnostno dediščino. Te ponavljajoče se oblike niso naključne, saj je bila njihova funkcija vizualno reprezentiranje združitve južnih Slovanov, kar še posebej drži za *Spomenik neznanemu junaku* na Avali, in to v času, ko so bile družbeno-politične okoliščine povsem drugačne, zaznamovane s tako globalnimi kot lokalnimi spori in krizami.

Predavanje se posveča analizi te umetniške »poti«, ki je doživela veliko sprememb v različnih družbeno-političnih kontekstih.

Dalibor Prančević je docent na Oddelku za umetnostno zgodovino Univerze v Splitu. Ukvarja se z umetnostjo in vizualno kulturo v 20. in 21. stoletju. Je avtor knjige *Ivan Meštrović i kultura modernizma: ekspresionizam i art deco* (Split 2017). Trenutno vodi raziskovalni projekt *Manifestacije modernega kiparstva na Hrvaškem: kiparstvo na razpotju med družbenopolitičnim pragmatizmom, ekonomskimi možnostmi in estetsko kontemplacijo*. Je prejemnik Fulbrightove postdoktorske štipendije za projekt *Ivan Meštrović and the Anglophone Cultures*.

Ivan Meštrović, *Spomenik hvaležnosti Franciji*, 1930, Beograd;
z dovoljenjem: Arhiv Galerije Meštrović Split, Muzeji Ivana Meštrovića

Ivan Meštrović, *Spomenik neznanemu junaku*, 1934–1938, Avala, Beograd;
z dovoljenjem: Arhiv Galerije Meštrović Split, Muzeji Ivana Meštrovića

Obdobje med obema vojnama v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev zaznamuje velika produkcija spomenikov, ki je slavila in utrjevala novo identiteto in zgodovino. Večina je delo hrvaškega kiparja Ivana Meštrovića. Glede na to, da je bil Meštrović profesor in rektor Akademije likovnih umetnosti v Zagrebu, si je treba poglobljeje ogledati tako produkcijo njegovega predhodnika, hrvaškega kiparja Roberta Frangeša Mihanovića, kot tudi produkcijo Meštrovićevih učencev, tj. mlado generacijo hrvaških (Vanja Radauš, Josip Turkalj, Robert Jean Ivanović, Antun Augustinčić) in številnih slovenskih kiparjev (Jože Gorjup, Petar Loboda, Lojze Dolinar, France Gorše, Boris Kalin, Frančišek Smerdu in Nikolaj Pirnat). Prav tako si velja ogledati še produkcijo drugih umetnikov, na katere je Meštrović vplival. To nam namreč omogoči dobro analizirati njegov vpliv, obenem pa nam odpira možnost definiranja posebnosti, ki jih lahko povežemo z zagrebško Akademijo likovnih umetnosti, osrednjo tovrstno institucijo tedanje države.

Ivan Meštrović je reformiral akademski izobraževalni sistem in k poučevanju vabil znane umetnike. Javni skulpturi je dal nove smernice, predvsem k monumentalnemu klasicizmu, ki je bil še zlasti prikladen za raznolike zgodovinske in režimske vsebine. Novost so bili tudi sakralni motivi na vojnih spomenikih, ki so Meštrovićevemu kiparskemu besedišču dobro ustrezali.

Meštrovićev vpliv se je širil tako v razredu kot v njegovem ateljeju, ki ga je organiziral sledeč svojemu idealu renesančne delavnice. Študenti so si z delom na njegovih velikih projektih pridobili praktično znanje, ki je bilo ključno za njihovo nadaljnje delo, prevzeli pa so tudi nekatere od njegovih vrednot, ki so jih razvijali dalje v svojih poetikah. Zahvaljujoč Meštroviću in njegovemu učencu Antunu Augustinčiću, ki je za učiteljem prevzel vlogo režimskega umetnika, se je vpliv zagrebške akademije širil tudi zunaj meja Jugoslavije, kar nas opozarja na mednarodno relevantnost akademije in kar se je znova potrdilo po drugi svetovni vojni.

Barbara Vujanović je višja kustosinja v Muzejih Ivana Meštrovića – Atelier Meštrović v Zagrebu. Trenutno pripravlja doktorsko disertacijo o klasičnih elementih v Meštrovićevem delu. Raziskuje moderno kiparstvo, medvojne spomenike in kulturno diplomacijo. Je avtorica knjige *Meštrovićev znak u Zagrebu* (Zagreb 2017) in soavtorica dela *Ivan Meštrović i Česi: primjeri hrvatsko-češke kulturne i političke uzajamnosti* (Zagreb 2018).

Odkritje spomenika kralju Aleksandru Antuna Augustinčiča v Somborju leta 1940; z dovoljenjem: Gradski muzej, Sombor

Razglednica, izdana ob odkritju spomenika kralju Aleksandru Antuna Augustinčiča v Somborju; z dovoljenjem: Gradski muzej, Sombor

Lojze Dolinar, *Spomenik padlim dijakom-borcem*, 1935, uničen, Skopje;
z dovoljenjem: Moderna galerija

V nasprotju s postavko, da naj bi se klasične forme običajno sklicevale na univerzalno in nespremenljivo, in v nasprotju s preveč poenostavljenim enačenjem klasicizma s kulturnim konservativizmom, ki da je bil v skladu s politično avtoritarnostjo dvajsetih in tridesetih let, je bila pozicija klasične arhitekture v Evropi med obema vojnoma mnogo bolj zapletena. To je morda najbolj razvidno pri številnih spomenikih in spomeniških obeležjih prve svetovne vojne, ki se med seboj razlikujejo ne le po različnih načinih, kako so arhitekti in umetniki eksperimentirali s klasičnimi formami, temveč tudi po družbenih in političnih konotacijah.

Drugače od novih in starih držav, kakor so obstale in nastale po prvi svetovni vojni, je imela večetnična Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (od leta 1929 Kraljevina Jugoslavija) svojevrsten ideološki *raison d'être*, in sicer v ideji hkrati kompozitne, a obenem prvobitne nacije. Ideologija prvobitnega jugoslovanstva je bila kompleksen skupek idej; sklicevala se je na večetnično jugoslovansko skupnost, ki sta jo ostro delila ne le kultura, temveč tudi izkustvo velike vojne, in ki je kajpak stremela h kohezivni nacionalni kulturi. Ideja enotne, prvobitne nacije, ki bi jo združevalo skupno poreklo in skupna prihodnost, je temeljila na mitologizaciji izvirne enotnosti ljudstva in na odpravi kulturnih, verskih in – najpomembneje – političnih razlik. Simbolna zapuščina klasicizma je v tem oziru lahko veliko ponudila kulturnemu zamišljanju jugoslovanstva. Klasicizirajoče besedišče državno sponzoriranih spomenikov – od *Spomenika in kripe branilcem Beograda* (1931) Romana Verhojskega ali bližnjega mu *Spomenika padlim ruskim vojakom* (1934), Meštrovićeve *Grobnice neznanega junaka* (1934–38) do Ravnikarjeve *Kostnice vojnih žrtev* (1937–39) – se ni sklicevalo le na velike sintetizirajoče ideje, kot sta pripravljenost na žrtvovanje in domoljubje, ampak je bilo prežeto tudi z nostalgijo po integrirani skupnosti v državi, ki je bila zaradi izkušnje velike vojne notranje globoko razdeljena. Univerzalistične konotacije in kulturna zapuščina tega politično uporabljenega klasicizma so obenem ustrezali razvijajoči se nadetnični imaginaciji jugoslovanskega naroda z grško-rimskimi koreninami, ki je tako zaposlovala jugoslovanske elite.

Aleksandar Ignjatović je zgodovinar arhitekture in izredni profesor na Univerzi v Beogradu (Fakulteta za arhitekturo). V svojem delu se posveča kulturni zgodovini arhitekture in vizualnim umetnostim. Večina njegovega dela se trenutno osredotoča na razmerje med arhitekturo, vizualno kulturo, ideologijo in politično močjo, zlasti na Balkanu v 19. in 20. stoletju, a vseskozi znotraj širšega evropskega konteksta.

Edvard Ravnikar, *Kostnica žrtev prve svetovne vojne*, 1939, pokopališče Žale, Ljubljana;
z dovoljenjem: Marko Jenko